

Časopis „Poslovne studije”, 2018, godina 10, broj 19-20, str. 199-208
Časopis za poslovnu teoriju i praksu UDK 338.246.025.88(497)
Rad primljen: 15.03.2018. DOI: 10.7251/POS18199G
Rad odobren: 19.03.2018. Pregledni rad

Miloš Grujić, Narodna skupština Republike Srpske, Bosna i Hercegovina, milos.grujic@mail.com

ENDOGENI I EGZOGENI FAKTORI NEUSPJEHA PROCESA TRANZICIJE NA ZAPADNOM BALKANU

Rezime: *U radu analiziramo koncepte, rezultate i prakse realizacije ekonomskih reformi, odnosno procesa tranzicije s ciljem da ukažemo na domete i ograničenja tog procesa na Zapadnom Balkanu. U vezi sa tim, istražili smo procese, određene teze i zaključke koji su dobijeni iz opširnih analiza od strane relevantnih izvora. Dobijeni rezultati daju odgovor na istraživačko pitanje: „Da li je tranzicija na Zapadnom Balkanu mogla proteći drugačije, odnosno ostvariti rezultate koji je javnost zemalja bivšeg komunizma očekivala. Pokazali smo da je proces tranzicije na Zapadnom Balkanu još daleko od završetka. Obzirom na prikazane okolnosti, tok tranzicije nije mogao proteći drugačije, odnosno ostvariti rezultate koji je javnost zemalja bivšeg komunizma očekivala. U vezi sa tim, ponudimo rješenja koja će ekonomiju Bosne i Hercegovine okrenuti u pravcu zasnivanja tržišta na na pravoj konkurentnosti, istinski slobodnom preduzetništvu, a u skladu sa socijalnom osjetljivošću.*

Ključne riječi: *privatizacija, tranzicija, tržište kapitala*

JEL klasifikacija: *P26, P31*

UVOD

Pad Berlinskog zida 1989. godine za zemlje srednje, istočne i jugoistočne Evrope predstavlja početak novog, postkomunističkog perioda tj. perioda prelaza ili tranzicije. Proces tranzicije obilježava promjena i(li) stvaranje institucija, privatnih preduzeća; promjena uloge države i time stvaranje fundamentalno različitih vladinih institucija te promocija privatnih preduzeća, tržišta i nezavisnih finansijskih institucija (Falke 2002). U skladu sa tim, „prelazna ekonomija” ili „tranziciona ekonomija” je privreda koja se mijenja od centralno planirane ekonomije do tržišne ekonomije (Feige 1994). Ovaj proces, uz naglašavanje razlika među slojevima i gubljenje tzv. „srednjeg sloja”, pokazao se težim i neizvjesnijim nego što su to građani bivših socijalističkih zemalja očekivali. Dakle, kritika tranzicije zasniva se na činjenici značajnog povećanja siromaštva i propadanja, uglavnom srednjeg sloja (Cifrić 1996, 137).

Pojam „Zapadni Balkan“ se od 1997. unosi u službene dokumente Evropske unije (EU) nakon osnivanja posebne regionalne komisije Savjeta ministara Unije za ovo područje. U tom smislu, strategija EU prema zemaljama bivše Jugoslavije - minus Slovenija plus Albanija - izražena je pojmom „Zapadni Balkan”. Termin „tržište u razvoju” podrazumijeva zemlje koje odlikuju institucionalne turbulencije, nizak nivo korporativnog upravljanja i ekonomskog razvoja u odnosu na razvijene zemlje. Hoskisson i saradnici kao zemlje u tranziciji izdvajaju sve zemlje Zapadnog Balkana (Hoskisson et al. 2000, 249-267). MMF u izvještaju iz 2000. izdvaja 30 zemalja kao „tranzicione ekonomije” (IMF 2017) i među njima sve zemlje sa ovog prostora. Osim toga, Svjetska banka je 2002. godine BiH i Saveznu Republiku Jugoslaviju (kasnije Srbiju i Crnu Goru) definisala kao tranzicione ekonomije (Mitra i Selowsky 2002). Dakle, sve zemlje Zapadnog Balkana su još u procesu tranzicije.

Početak tranzicije, devedesetih godina prošlog vijeka, u svim zemljama obilježen je izrazitom nestabilnošću, odnosno visokom inflacijom i recesijom. Najveći pad bruto društvenog proizvoda (BDP-a) bio je od 1992. do 1996. godine. Štaviše, na kraju 1994. godine BDP iznosio je tek oko 40 % od onog iz 1989. godine. Tek od 1996. godine u zemljama u razvoju počinje postepena stabilizacija, ali tek početkom XXI vijeka sve zemlje u razvoju ostvaruju tek blagi ekonomski rast. Nakon smirivanja ratnih tenzija u politici i obnove procesa tranzicije krajem prošlog i početkom ovog vijeka, zemlje Zapadnog Balkana dostižu relativno visok ekonomski rast. Zemlje Zapadnog Balkana konačno ostvaruju, za njih značajne, visoke stope rasta u periodu prije 2008. sa prosječnim rastom BDP-a od oko 5,7% (Penev 2012, 18). Globalna finansijska kriza, počev od 2008. godine te i kriza u Evrozoni od 2011. godine se odražavaju i na zemlje u razvoju. Stope rasta su poljuljane, a raste i nezaposlenost. S tim u vezi, prema podacima Međunarodnog monetarnog fonda (MMF), iznos BDP-a i BDP *per capita* u zemljama u tranziciji nisu se bitno povećali već 25 godina. Po veličini tih pokazatelja, zemlje u tranziciji su rangirane slabije od zemalja koje su članice EU prije talasa proširenja (zemlje EU 15) iz 2004. godine (IMF 2017). Ilustracije radi, BDP po glavi u tek nekoliko zemalja u tranziciji prelaz i više od polovine tog iznosa u Njemačkoj. Iz te grupe jedino je u Sloveniji BDP po glavi stanovnika veći nego u Grčkoj, najslabijoj zemlji EU15. Ilustracije radi, ovaj pokazatelj u Grčkoj iznosi 18.950 američkih dolara, u Sloveniji 23.280, u Hrvatskoj 12.860, u Srbiji 5.600, a u BiH 4.540 (IMF 2017). Prema podacima Evropske banke za obnovu i razvoj (EBRD), samo su šest zemalja u tranziciji (Letonija, Estonija, Litva, Poljska, Češka i Slovačka) na kraju 2012. godine ostvarile BDP viši od onoga iz 1989. godine. Ostale zemlje bilježile su približno isti BDP ili čak niži (EBRD 2013).

1. NASLIJEĐENA STRUKTURA EKONOMIJE, KOMUNIZMA I POLITIČKI UTICAJ

Haramija i Njavro (Haramija i Njavro 2016), analizirajući uzroke zbog kojih proces tranzicije u ekonomiji u većini zemalja nije donio rezultate koje je javnost očekivala, izdvajaju nekoliko faktora: naslijeđena loša struktura ekonomije, tj. snažan politički uticaj na ekonomiju uz institucionalno nasljeđe komunizma. Kao posljedica ovih faktora, ali i kao uzrok daljih problema, izdvajaju loše realizovanu privatizaciju; onda nedosljednu, neadekvatnu i šabloniziranu pomoć međunarodnih organizacija i institucija, nerazvojni karakter stranih investicija i, na kraju, mentalitet koji odlikuje opiranje promjenama, a otežava i usporava tranziciju.

Komunistički sistem na ovim prostorima opstao je zahvaljujući autoritarnim osobinama, ali i širokim socijalnim pravima. Sigurno radno mjesto i redovna uplata socijalnog osiguranja bile su kompenzacija za uskraćivanje političkih prava i niskog životnog standarda (Zrinščak 2003, 139). Naime, prosječan stanovnik je imao gotovo siguran posao uz minimalan, ali siguran dohodak. Kao posljedica toga, u svim granama socijalističke privrede bila je visoka zaposlenost, odnosno prikrivena nezaposlenost (Njavro 1993).

Osnovni kriterijum izbora u komunističkim zemljama je „moralno-politička podobnost” dok stručne sposobnosti nisu u prvom planu. Prema tome, proces upravljanja ne zasniva se na stručnosti, nego na političkim i socijalnim podobnostima. U skladu sa tim, preduzeća nisu u stanju da brzo reaguju na promjene što za rezultat ima neefikasnost preduzeća (Županov 1989).

Krajem osamdesetih godina prošlog vijeka budžetski deficit pokrivan je štampanjem novca. Kao posljedica toga, inflacija je nezaustavljivo rasla pa je 1989. dostigla 640% u Poljskoj i 2.700% u Jugoslaviji. Početak procesa tranzicije i pokušaj privikavanja na pravila tržišta razotkrpio je pogreške i propuste komunističkog sistema. Naime, u socijalističkim zemljama postepeno se kroz „privredne reforme” razvijao „politički kapitalizam” (Županov 1989, 62). Taj sistem se razlikuje od „preduzetničkog kapitalizma”, koji obilježava razvijena tržišta, jer nije zasnovan na preduzetništvu, već na legalnim i polulegalnim privilegijama. Endogeni

faktori unutar zemlje, odnosno problemi koji dijeluju na ekonomiju u političkom kapitalizmu su neadekvatne institucije privrednog sistema, neadekvatne ekonomske mjere, politički uticaj na privredne aktivnosti uz političko kameleonstvo, vještine vladanja iz socijalizma, itd. S druge strane, u „preduzetničkom kapitalizmu” preovladava privatno vlasništvo, proporcionalno manji dio BDP-a se redistribuira državnim kanalima, postoji integrisano i konkurentno tržište, država stvara i nadzire sistem pravila na tržištu koji sve aktere tržišta tretira jednako i pravično, a aktivnosti u privredi vode profesionalni menadžeri, opunomoćenici akcionara i individualni preduzetnici. Dakle, ekonomija zahtijeva fleksibilnost, i radnog mjesta i obrazovanja, a pri zapošljavanju se cijeni kompeticija i sposobnost. Takođe, poslovi u privatnom sektoru su, prema spremi i sposobnosti, plaćeni bolje nego u državnoj službi. U ekonomiji je ključna uloga nauke i istraživanja, bez čega nema novih tehnologija i inovativnih proizvoda. Komparacijom oba sistema zapažamo da su u zemljama u tranziciji prisutna oba tipa kapitalizma uz preovladavanje političkog kapitalizma. Prema tome, tranzicija u ovim zemljama nije još blizu kraja zato što se političke elite, tj. partije na vlasti ne žele odreći komunističkog nasljeđa koje se ogleda u vidu političkog uticaja na ekonomiju.

Institucionalno nasljeđe komunizma ogleda se kroz veliku, nedisciplinovanu i neefikasnu administraciju, birokratizovan pristup institucija i korupciju. Dakle, radno mjesto u državnoj upravi davalo je sigurnost i uticaj (Haramija i Njavro, 2016). „Birokratizovana i restriktivna vlast otvorila je put korupciji i mitu državnih službenika jer se većini građana činilo da je to jedini put do ostvarenja željenog cilja” (Dimitrova-Grajzl i Simon 2010, 206). Uprkos tome, građani su u komunizmu državu i državni aparat doživljavali kao teret države, čije propise nije bilo nemoralno izbjegavati i zaobilaziti. U skladu sa tim, građani i nisu imali povjerenja u institucije. Nikodem i Črpić (Nikodem i Črpić 2016) ukazuju na problem nepovjerenja ljudi prema svim relevantnim institucijama društva, pronalazeći razloge kako u bivšem režimu, tako u nezrelom pristupu u kojemu se od institucije očekuje rješavanje gotovo svih problema. Već i letimičan pregled zavoda za statistiku zemalja Zapadnog Balkana potvrđuje nastavak takve prakse, odnosno rast zaposlenih u oblastima koje se finansiraju iz budžeta: u administraciji, javnoj upravi, obrazovanju i umjetnosti. S druge strane, očigledno je smanjenje zaposlenih u prerađivačkoj industriji. Osim toga, relevantna istraživanja potvrđuju i visok nivo korupcije kao posljedica komunističkog sistema u novim članicama EU u odnosu na „stare” članice. Takođe, kada se posmatraju istraživanja povjerenja u institucije, zemlje u tranziciji su na dnu takvih listi (Bjørnskov 2007). Osim toga, u svim malim i otvorenim ekonomijama, poput država koje čine Zapadni Balkan, sposobnosti monetarne politike su ograničena brojnim faktorima (Benazić i Rami 2016, 1039).

2. SPROVOĐENJE PRIVATIZACIJE

Suočene s teškom ekonomskom situacijom, sve zemlje istočne i srednje Evrope započele su krajem osamdesetih godina prošlog vijeka proces privatizacije. Najpoznatiji modeli su: emisija akcija - prodaja akcija na berzi; prodaja aktive - obično putem aukcije; vaučerska privatizacija - distribucija vaučera, najčešće besplatno ili po veoma niskoj cijeni, koji predstavljaju dio vlasništva u preduzeću u koje se ulože; „privatizacija odozdo” - početak novih privatnih preduzeća u ranijim socijalističkim zemljama i otkup menadžmenta ili otkup zaposlenih - distribucija akcija besplatno ili po veoma niskoj cijeni za radnike ili menadžment organizacije.

Privatizaciju u SFRJ otpočeo Ante Marković 1989. godine. Javna preduzeća su u cilju privatizacije dokapitalizovana uz odobravanje popusta na akcije preduzeća (Mijatović 2005, 180). Smatralo se da će tzv. djelimična kapitalizacija unaprijediti upravljanje i kontrolu u privatizovanim preduzećima. Ilustracije radi, Mijatović (Mijatović 2005, 180) privatizaciju dijeli na tri perioda: do 1997. od 1997. do 2001. godine i poslije 2001. godine. Uprkos činjenici da je ambijent u Srbiji postao dinamičan i sve više nepredvidljiv, a upravljanje

privrednim društvima sve zahtjevnije (Dmitrović-Šaponja i Suljović 2017, 1830), on konstatuje da su rezultati privatizacije u Srbiji razočaravajući.

U postkomunističkim državama privatizacija je izvedena u sjenci težnje za što je moguće bržom privatizacijom, jer je „država loš menadžer“. Očekivalo se da će, kroz privatizaciju državnih preduzeća, zemlje biti u stanju da finansiraju javne potrebe. Obzirom na činjenicu da privatizacija nije donijela očekivani prihod niti očekivani zamah, zemlje u tranziciji bile su primorane da potrebe države finansiraju daljim zaduživanjem. Na taj način je rastao javni dug. U pokušaju da tranziciju preskoče poput provalije u dva skoka, većina komunističkih zemalja je upala u duboku provaliju regresije i po 20 godina unazad. (Kecmanović 2017, 3). S druge strane, bivše komunističke partije se iznenađujuće brzo transformišu u glasne pobornike Vašingtonskog konsenzusa. Termin „Vašingtonski konsenzus“ nastao je 1990. godine s ciljem da sažme principe koji obuhvataju politiku zemalja Latinske Amerike (Katić 2009, 62). Stvaranje ovih načela inicirali su Ministarstvo finansija SAD-a, Svjetska banka i MMF. Obzirom na to da je sjedište ovih institucija u Vašingtonu, termin se „sam skovao“. Vilijamson (1990) detaljno predstavlja, a Katić (2009, 63) sažima preporuke u: fiskalni deficit, prioriteta javne potrošnje, poreske reforme, liberalizacija kamatnih stopa, deviznih kurseva, trgovinskih politika, tržišta i stranih direktnih ulaganja, privatizacija državne imovine i zaštita privatne svojine.

Veliki broj autora ističe da su brojni direktori u regiji i prije 1989. godine (i Markovićevih reformi) zloupotrebili kontrolu koju imaju nad privrednim društvima s ciljem da ih pretvore u privatno vlasništvo. To su radili preusmjeravanjem novca u privatna preduzeća i rasprodajom imovine državnih preduzeća. U tome im je pomoglo posjedovanje povlaštenih informacija i politička zaštita te povezanost sa bezbjedonosnim službama, ali i činjenica što su „prvi krenuli u akciju“ (Pakulski i drugi 1996; Dale 2014).

2.1. Vaučerska privatizacija kao dominantan model privatizacije

Vaučerska privatizacija zasniva se na tome da se građanima besplatno podijele vaučeri kojima građani kupuju akcije preduzeća. Građani su dobijali vaučere u nejednakom iznosu, prema godinama starosti, godinama provedenim u vojnoj obavezi, u ratu, zavisno od radnog staža i sl. Cilj vaučerske privatizacije je da se u što kraćem roku privatizuje što je moguće više privrednih društava. Vjerovalo se da privatizacija podjelom vaučera prevazilazi probleme koji nastaju procjenom kao kod ostalih modela privatizacije. U vrijeme kad su se prihodi snizili, a preduzeća nisu ostvarivala zaradu, ove akcije jeftino su mogli kupiti svi koji su imali pristup bankarskim zajmovima i drugim izvorima finansiranja, uključujući strane izvore. Oni koji su na „bilo koji način mogli doći do finansijskih sredstava radi kupovanja kupona stekli su „vlasnička prava“ nad resursima i došli do enormnog bogatstva“.

Privatizaciju na Zapadnom Balkanu odlikuje fenomen lojalnosti radnika ili tzv. akcionarstvo zaposlenih. Ovaj način predstavlja kupovinu akcija po cijeni koja je značajno manja od tržišne ili besplatnu podjelu dijela akcija rukovodstvu preduzeća ili zaposlenima. Na području Zapadnog Balkana je shvaćen kao najmanje traumatičan način transformacije ekonomije zbog toga što će kontrolu i upravljanje ostvarivati zaposleni, tj. vlasnici u tom privrednom društvu. Međutim, slično kao i u drugim zemljama bivšeg komunizma, ključne upravljačke, ekonomske i političke veze imali su bivši socijalistički direktori - tako su oni postali i glavni akteri privatizacije (Čengić 2000). Iako je model privatizacije pretpostavio jednakost svih, ubrzo je postalo jasno da realna ekonomska i upravljačka moć pretvara direktore-menadžere u jedine realne privatizacijske partnere novoj političkoj eliti i vanjskim ulagačima (Njavro 1993). Ilustracije radi, Rumunija i Slovačka su tek djelimično pribjele ovom modelu.

Proces tranzicije u zemljama Zapadnog Balkana otpočeo je nasljeđem samoupravnog socijalizma, u okruženju u kojem su pravni i ekonomski sistem bili zastarjeli, a koji su sadržali mnoge odredbe i prakse koji nisu bili u saglasnosti sa pravnim sistemom tržišne ekonomije. Uprkos tome, radnici se opiru ustupanju nadzora i kontrole investitorima iz

inostranstva, što olakšava trenutnim direktorima preuzimanje preduzeća. Na početku procesa tranzicije „regulatorna reforma na Zapadnom Balkanu bila je pokretana potrebom sveobuhvatne transformacije socijalističkih pravnih sistema u pravne sisteme tržišnih privreda i obilježila je deregulaciju i intenzivnu izradu nove zakonske regulative. Ipak, proces privatizacije te rezultati procesa se razlikuje po zemljama. U Sloveniji je privatizacija realizovana znatno opreznije i sveukupno je privatizovano znatno manje preduzeća. Ubrzo po napuštanju Jugoslavije privatizacija se zaustavlja. Vlada Slovenije je nakon dvije godine od tada usvojila novi zakon.

3. NEADEKVATNA POMOĆ I KARAKTER STRANIH INVESTICIJA

Za razliku od poslijeratne rekonstrukcije u Evropi, nakon Drugog svjetskog rata, zemlje bivšeg komunizma započele su tranziciju u drugim okolnostima. Zamah oporavku zapadne Evrope poslije Drugog svjetskog rata dao je silovit nagli rast globalne ekonomije, ali i Maršalov plan. Počekom devedesetih niti američka niti evropska ekonomija nisu bile u takvom uzletu. Osim toga, prestankom postojanja SSSR-a i SAD gube geopolitički interes za takav plan. Dakle, nije bilo volje velikih zemalja za reprizu takvog plana. Dok se najveći dio Maršalovog plana odnosio na neki oblik novčane podrške, u slučaju postkomunističke Evrope finansijska podrška početkom devedesetih iznosila je samo oko 10%. Pomoć zemljama u tranziciji odnosila se u najvećoj mjeri na savjetodavnu i stručnu podršku. Takvu pomoć daju međunarodne organizacije koje daju potrebne kredite kao Svjetska banka i MMF ili organizacije EU: Evropska banka za obnovu i razvoj, Evropska centralna banka te Evropska investiciona banka. Upravo nabrojane organizacije inicirale su izgradnju onakvog pravnog sistema koji je po njima bio neophodan za uspješan privredni razvoj. Mnoštvo međunarodnih organizacija i donatora dali su svoj doprinos stvaranju takvog ambijenta dajući finansijsku i tehničku pomoć. Međutim, očekivanje da će finansijska pomoć biti poput one koju je dobila zapadna Evropa poslije Drugog svjetskog rata bila su iluzija. Haramija i Njavro zapažaju da konsultanti iz Svjetske banke i MMF-a prilaze zemljama u razvoju strategijom koja ima dva glavna elementa: „stabilizacione programe” i „strukturne mjere”. Stabilizacioni programi su usmjereni na liberalizaciju svih cijena i vanjske trgovine te na restriktivnu fiskalnu i dohodovnu politiku u cilju umanjivanja uloge države. Strukturne mjere uključivale su „privatizaciju, reforme banaka te rezove u industrijskoj politici i socijalnoj pomoći” (Lavigne 1995, 118). Bez sumnje, ovakve strategije nose određen pritisak, jer se davanje željenih zajmova uslovljava realizacijom mjera i preporuka koje se odnose na privatizaciju (Dale 2014, 88). Smatralo se da rezultat stabilizacionih i strukturnih mjera treba da bude rast podstaknut izvozom, jer bi činjenica da su na rubu Evrope obezbjedila konkurentsku prednost. Očekivalo se da će, dok se javni sektor bude smanjivao, novonastala privatna preduzeća preuzeti dio poslova i zaposlenih na tržištu. Međutim, kao posljedica zastarjelih tehnologija, lošeg kvaliteta proizvoda te slabih distribucionih i marketinških mreža, mali broj proizvođača iz zemalja u tranziciji se uspio probiti na strana tržišta, a zahtjevi tržišta EU i Sjeverne Amerike dodatno su otežavali tranziciju.

Kao predstavnici međunarodnih organizacija koji realizuju predviđene programa pojavljuju se službenici, ali i konsultanti, najčešće iz razvijenih zemalja EU, Velike Britanije i Sjeverne Amerike. Lavinj (Lavigne 1995) zapaža da usluge angažovanja ovih konsultanata najčešće odnose većinu sredstava koje zemlja dobije.

Kada komentarišu tok tranzicije u nekoj zemlji, međunarodne organizacije i organizacije EU naglašavaju mjeru u kojoj su ispunjene preporuke i reforme koje traže. Uobičajeno, zahtijevaju se iste akcije bez sagledavanja razlika, standarda i specifičnosti pojedinih zemalja. MMF i EBRD među najvažnije poteze u procesu tranzicije ističu: privatizaciju, restrukturiranje javne uprave i javnih preduzeća, težnja ka slobodno-tržišnom formiranju cijena, podsticanje slobodne trgovinske razmjene, stimulisanje konkurentnosti te reforme banaka i infrastrukture. Na primjer, u izvještaju iz 1996. godine, preporuka Svjetske banke je

da fokus vlasti u BiH treba da bude uspostavljane pravnog, regulatornog i institucionalnog okvira koji će omogućiti slobodno tržište i protok dobara i usluga (World Bank 1996). Ovakve preporuke metaforički izgledaju kao da se isti model cipela navlači na različite veličine nogu. Prema tome, MMF i Svjetsku banku možemo posmatrati kao klinike za odklapanje od prekomjerne javne potrošnje s naglaskom na tome da su instrumenti i terapija koji se primjenjuju jednoobrazni, zastarjeli i prevaziđeni. Shodno navedenom, efekat šabloniziranih planova MMF-a i Svjetske banke se pokazao destimulativnim za zemlje u kojima se primjenjuju. Najčešća reakcija međunarodnih organizacija, uprkos očiglednim pokazateljima da tranzicija ne donosi očekivani napredak bio je nesprovođenje reformi koje se preporučuju. Frustracija i nerazumijevanje dodatno rastu kada se ima u vidu da su neke zemlje, koje su očigledno odbile predložene reforme (poput Slovenije), postale zemlje najvišeg standarda među zemljama u tranziciji.

U mnogim zemljama u tranziciji gotovo čitav bankarski sistem prešao je u vlasništvo stranih, uglavnom zapadnoevropskih, banaka. Na primjer, postotak ukupne bankarske imovine u vlasništvu stranih banaka po zemljama na kraju 2010. godine bio je: „Slovačka 99%, Estonija 98%, Hrvatska 94%, Litvanija 90%, Bugarska 85%, Češka 85%, Poljska 75%, Srbija 75%, Mađarska 65%, Latvija 65%“ (Mitra et al. 2009, 50). U brojnim zemljama u tranziciji strane investicije su idealizovane smatrajući da one nužno doprinose razvoju društva ili države. Međutim, kao posljedica brojnih razloga, standard građana i priliv direktnih stranih ulaganja često nisu proporcionalni. Ilustracije radi, na kraju 2003. godine vrijednost stranih ulaganja u odnosu na BDP bila je izuzetno velika u Mađarskoj (58%) i u Češkoj (50%), ali relativno mala u Poljskoj (oko 27%) i u Sloveniji (16%). Prema podacima Evrostata (Eurostat 2017), Slovenija, koja ima najviše plate od zemalja tranzicije (1.051 evra), ima i najveći broj preduzeća u domaćem vlasništvu. Češka, Hrvatska, Slovačka i Mađarska sa više stranih investicija imaju manje plate (870, 800, 722 i 657 evra respektivno). Ilustracije radi, Albanija ima 347 evra, Srbija 361 evro, BiH 439 evra, Rumunija 517 evra. Dakle, ne postoji velika korelacija između iznosa stranih investicija i prosperiteta stanovništva zemalja u koje dolaze investicije.

4. RANJIVOST BOSNE I HERCEGOVINE

Kao i u svim zemljama Zapadnog Balkana, tako i u Bosni i Hercegovini, neekonomski fakroti u regiji igraju najvažniju ulogu u determinisanju vrijednosti trgovine između zemalja (Trivić and Klimczak 2015, 57). Ekonomska nestabilnost proizlazi iz „čestih reformi u kojima su potpuno zanemareni ekonomski rast i društveni uticaj promjena, niskih stopa domaćih i stranih ulaganja, spoljnotrgovinskog deficita i niske stope BDP-a“ (Duvnjak 2018, 198). U BiH postoji niz socijalno-ekonomskih pitanja koja još nisu riješena, a čije unapređenje podrazumijeva složena i zahtjevna rješenja (Amidžić et al. 2016, 57). Takođe, mnogi kupci javnih preduzeća vidjeli su privatizaciju kao priliku da steknu određenu imovinu bez preduzetničkih aktivnosti i(li) stvaranja nove vrijednosti. Kao posljedica takvih poteza, mnoštvo bivših javnih preduzeća je ugašeno nakon dugotrajnog procesa stečaja. U boljoj varijanti još postoje, ali je tržišna vrijednost takvih preduzeća značajno manja u odnosu na onu od prije nekoliko godina. Kao posljedica, veliki broj radno sposobnih ljudi je bez posla, a nova radna mjesta nisu otvorena (Šokčević i Dugalić 2007). Ilustracije radi, od osnivanja berzi do danas tržišna vrijednost privatizovanog akcionarskog kapitala u Biraču, Naftnom sektoru Republike Srpske, Hidrogradnji, zeničkoj Željezari, Krivaji, Polihemu, Sokolu, Bosnaplodu i Kladašnici smanjena je za više od tri milijarde maraka.

Tržište kapitala u zemlji prošlo je faze od uspostavljanja obje berze, uspon, pad i ponovno razbuđivanje (Kumalić 2013, 70), kroz povećan značaj dužničkih hartija od vrijednosti, ali je ono po strukturi tržišnog materijala, broju tržišnih instrumenata još uvijek nerazvijeno i neaktivno. Takođe, bankarski sektor je na srednjem nivou razvijenosti i na njemu su zastupljeni osnovni agregati (Serdar 2015, 127). Uprkos tome, uprkos svim ograničenjima,

institucionalni investitori na domaćim berzama mogu da stvore portfolio hartija od vrijednosti koji bi im dao željeni prinos uz malu izloženost tržišnom riziku (Grujić 2017, 437). Takav interes institucionalnih investitora, uz stabilnost nacionalne valute i deviznog kursa (Adams i Hartsfield 2010, 314-320) može da predstavlja poželjnu karakteristiku finansijskog tržišta. Međutim, upravo fiksni devizni kurs može da stvori iluziju. Bosna i Hercegovina je 1999. godine usvojila sistem „monetarnog odbora” (*currency board*). Istini za volju, ovaj potez je dao rezultate na polju smanjenja inflacije u zemlji i predstavljao je značajan doprinos sređivanju stanja u finansijskom sektoru. Monetarni odbor podrazumijeva nepromjenjivo fiksni devizni kurs, posjedovanje deviznih rezervi u stabilnoj valuti na nivou neophodnom da se pokrije količina (štampanog i kovanog) novca te neograničenu interna konvertibilnost, tj. mogućnost pretvaranja domaćeg novca u valutu rezervi (i obrnuto) po fiksnom kursu. U tom smislu, vezivanje marke za evro predstavljalo je „sidro koje je čuvalo BiH brod od nepotrebnog lutanja na olujnom moru tranzicije”. Dužničke krize i iskustva zemalja u tranziciji u posljednjih dvadesetak godina ukazuju na činjenicu da ulazak stranog kapitala uz zaduživanje na stranim tržištima može da dovede zemlju do velikih problema. Na primjer, fiksiranje deviznog kursa, iako nepopularno, ipak predstavlja određenu sigurnost sistema. Napuštanje fiksnog deviznog kursa u Bosni i Hercegovini dovelo bi depresijacije konvertibilne marke u odnosu na snažne valute. Kao posljedica toga, dugovi iskazani u dolarima ili evrima porasli u odnosu na BDP.

Tanzi (2010) podsjeća da transformacija tržišne ekonomije nije potpuna sve dok se ne uspostave funkcionalne fiskalne institucije i razumni i pristupačni programi rashoda, uključujući osnovne mreže socijalne sigurnosti za nezaposlene, bolesne i starije osobe. Ovi programi potrošnje se moraju finansirati iz javnih prihoda koji se generišu - kroz oporezivanje - bez nametanja prekomjernih opterećenja privatnom sektoru. S tim u vezi, održavanje javnog duga u „prihvatljivim okvirima” prema kriterijumima iz Mاستrihta, a u cilju održavanja socijalne, finansijske i fiskalne stabilnosti, uz neracionalno zaduživanje je siguran put u kolaps sistema.

ZAKLJUČAK

U radu smo pokazali da je tranzicija na Zapadnom Balkanu još daleko od završetka, jer se političke elite nisu odrekle komunističkog nasljeđa koje se ogleda kroz politički uticaj na ekonomiju. Nije bilo dovoljno tek slijediti smjernice međunarodnih organizacija, tj. promijeniti zakone, odnosno predložiti i usvojiti niz novih, nego je bilo potrebno stvoriti efikasan aparat koji je otporan na mito i korupciju. Obzirom na prikazane okolnosti, tok tranzicije nije mogao proteći drugačije, odnosno ostvariti rezultate koji je javnost zemalja bivšeg komunizma očekivala.

Suočavanje sa efektima tranzicije se najviše ogledalo u identifikaciji i interpretaciji problema, a bez nuđenja rješenja. Dakle, nužno je „opismenjavanje” stanovništva u finansijskom i preduzetničkom smislu, kako bi nove generacije političara i preduzetnika uhvatile korak sa zahtjevima globalizacije. Nedovoljno poznavanje tih faktora, pomoć Zapada čini neodgovarajućom, a nerazvojni karakter stranih investicija u zemlji tranzicije samo otežava stanje. Uz navedeno, MMF, Svjetska banka i EBRD ignorišu razlike u lokalnim tradicijama, kulturi i mentalitetu. Insistira se na istim reformama bez sagledavanja razlika, standarda i specifičnosti pojedinih zemalja. Prema tome, efekat šabloniziranih planova se pokazao destimulativnim za zemlje u kojima se primjenjuju.

Najčešća reakcija međunarodnih organizacija na slabe rezultate tranzicije, uprkos očiglednim pokazateljima da tranzicija ne donosi očekivani napredak bio je „nesprovođenje reformi koje se preporučuju”. Frustracija i nerazumijevanje dodatno rastu kada se ima u vidu da su neke zemlje, koje su očigledno odbile predložene reforme, poput Slovenije, postale zemlje najvišeg standarda među zemljama u tranziciji.

U radu smo pokazali da se pri kreiranju planova tranzicije u nedovoljnoj mjeri posvećivala pažnja naslijeđenoj lošoj strukturi ekonomije i mentaliteta, što je i dovelo do slabih rezultata realizacije privatizacije. Shodno rečenom, (pr)ocjena procesa privatizacije treba da ide u dva pravca. Prvi pravac, u smjeru procjene da li je preduzeće nakon privatizacije pripalo vlasnicima koji imaju znanja, volje i sposobnosti da ga razviju. Drugi pravac treba da se odnosi na traženje odgovora na pitanje da li je država privatizacijom stekla adekvatnu protivvrijednost i obezbijedila plaćanje poreza na dobit.

LITERATURA

1. Amidžić, Srđan and Kurteš, Siniša and Rajčević, Perica. 2016. "The impact of foreign aid on economic growth and competitiveness of the country". *Business studies*. 15-16: 43-78.
2. Benazić, Manuel and Rami, Jasmin. "2016. Monetary policy and unemployment in Croatia". *Economic research - Ekonomska istraživanja*. 29(1): 1038-1049. doi:10.1080/1331677X.2016.1211955
3. Bjørnskov, Christian. 2007. „Determinants of Generalized Trust: A Cross-Country Comparison.“ *Public Choice*. 130(1/2):1-21. <http://www.jstor.org/stable/27698039>
4. Čengić, Drago. 2000. „Vladajuća elita i proces delegitamacije privatizacijskog projekta: ima li pouka za budućnost?.“ *Društvena istraživanja*. 9(4-5)(48-49):497-525. Pristupljeno 08.12.2017. <http://hrcak.srce.hr/31544>
5. Cifrić, Ivan. 1996. „Tranzicija i transformacija — između norme i prakse.“ *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociološki istraživanja okoline*. 5(2): 135-153. Pristupljeno 8.12.2017. <http://hrcak.srce.hr/141435>
6. Dale, Gareth. 2014. „Tranzicija u Srednjoj i Istočnoj Europi.“ *Diskrepancija*. 13(19): 81-98.
7. Dimitrova-Grajzl, Valentina and Eszter, Simon. 2010. Political trust and historical legacy: "The effect of varieties of socialism." *East European Politics and Societies*. 24(2): 206-228.
8. Dmitrović-Šaponja, Ljiljana and Suljović, Edin. 2017. "Strategic management accounting in the Republic of Serbia". *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*. 30(1): 1829-1839. doi:10.1080/1331677X.2017.1392884
9. Duvnjak, Valentina. 2018. "Coping with Crisis in the EU Periphery: The Case of Bosnia and Herzegovina". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*. 20:2: 196-210. DOI:10.1080/19448953.2018.1379748
10. European Bank for Reconstruction and Development. 2013. „Transition Report” 2013. London. Accessed 8.12.2017. URL: <http://www.ebrd.com/news/publications/transition-report/transition-report-2013.html>
11. Eurostat. 2017. „Eurostat - Earnings - European Commission.” Accessed 8.12.2017. URL:<http://ec.europa.eu/eurostat/web/labour-market/earnings/main-tables>
12. Falke, Mike. 2002. "Community interests: an insolvency objective in transition economies?“. *FIT*. 1(2): 22.
13. Feige, Edgar. 1994. „The transition to a market economy in Russia: property rights, mass privatization and stabilization.“ *A fourth way*. 57-78.
14. Grujić, Miloš. 2017. „Primjena diverzifikacije portfolija na tržištima u razvoju za institucionalne investitore.“ Rad prezentovan na međunarodnom naučnom skupu Nauka i praksa poslovnih studija, Zbornik radova, Banja Luka, Bosna i Hercegovina, 15.09. 422-439. DOI: 10.7251/NPPS1705422G

15. Haramija, Predrag i Đuro Njavro. „Tranzicija i njezini rezultati-zašto tranzicija iz komunističkog u demokratski sustav tržišnog gospodarstva nije ostvarila očekivanja.“ *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*. 71(4): 515-527.
16. Hoskisson, Robert and Lorraine, Eden and Chung Ming, Lau and Mike Wright. "Strategy in emerging economies." *Academy of management journal* 43(3): 249-267.
17. International Monetary Fund. 2017. „World Economic Outlook (October 2017) Gross Domestic Product (GDP) GDP per capita, current prices.” Accessed 8.12.2017.
URL:<http://www.imf.org/external/datamapper/NGDPDPC@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOORLD>
18. Katić, Nebojša. 2009. „Neoliberalni koreni svetske ekonomske krize." *Nova srpska politička misao*. 3: 55-67.
19. Kumalić, Ismet. 2013. „Razvijenost finansijskog tržišta u Bosni i Hercegovini.“ *Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije* 3(1): 57-72.
20. Lavigne, Marie. 1995. *The economics of transition: from socialist economy to market economy*. Macmillan.
21. Kecmanović Nenad. 2017. Srbi i međunarodni poredak - od Gorbačova do Trampa. *Politeia*. 7(13): 1-13.
22. Mijatović, Boško. 2005. *Privatizacija realnog sektora*. u: Begović, Boris. i Mijatović Boško (ur). Četiri godine tranzicije u Srbiji, 183-204.
23. Mitra, Pradeep, and Marcelo Selowsky, eds. 2002. *Transition, the first ten years: Analysis and lessons for Eastern Europe and the former Soviet Union*. World Bank Publications. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/14042>
24. Mussa, Michael and Miguel Savastano. 1999. "The IMF approach to economic stabilization." *NBER macroeconomics annual*. 1: 79-122.
25. Nikodem, Krunoslav i Črpić, Gordan. 2014. O (ne)održivosti veza između povjerenja i demokracije - analiza povjerenja u institucije u Hrvatskoj i u Europi. u: Balaban, Josip, Krunoslav Nikodem, i Siniša Zrinščak, eds. 2014. Vrednote u Hrvatskoj i u Europi: komparativna analiza. Kršćanska sadašnjost.
26. Njavro, Đuro. "Privatizacija." 1993. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*. 2(1/3): 87-105.
27. Pakulski, Jan and Judith, Kullberg and John Higley. 1996. "The persistence of postcommunist elites." *Journal of Democracy*. 7(2): 133-147.
28. Šokčević, Šimo i Vladimir Dugalić. 2009. „Privatizacija društvenog/državnog vlasništva-(ne) uspjeli tranzicijski proces? Socijalno-etička prosudba.“ *Diacovensia*. 15(1):103-154.
29. Serdar, Tatjana. 2015. „Procjena vrijednosti preduzeća u uslovima neaktivnog tržišta kapitala.“ *Acta Economica*. 13(23): 121-138.
30. Trivić, Jelena, Klimeczak, Łukasz. 2015. The determinants of intra-regional trade in the Western Balkans. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci : časopis za ekonomsku teoriju i praksu*. 33(1): 37-66. Accessed 8.12.2017.
<https://hrcak.srce.hr/139920>
31. Williamson, John. 1990. What Washington means by policy reform. *Latin American adjustment: How much has happened*. 7:7-20. Accessed 25.12.2017.
URL:http://www.papelesdesociedad.info/IMG/pdf/john_williamson_what_washington_means_by_policy_reform-2.pdf
32. World Bank. 1996. „*Bosnia and Herzegovina - Toward economic recovery. A World Bank country study*.” Washington, D.C.: The World Bank. Posjećeno 8.12.2017. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/784561468743176085/Bosnia-and-Herzegovina-Toward-economic-recovery>
33. Zrinščak, Siniša. 2013. "Socijalna politika u kontekstu korjenite društvene transformacije postkomunističkih zemalja." *Revija za socijalnu politiku*. 10(2): 135-159. doi:10.3935/rsp.v10i2.124

34. Županov, Josip. 1989. "Samoupravni socijalizam: konac jedne utopije." *Politička misao*. 26(4): 21-36. Pristupljeno 8.12.2017. URL: <http://hrcak.srce.hr/113478>